

SOCIÁLNĚ GEOGRAFICKÁ REGIONALIZACE

Petr Daněk

Principy klasifikace reálných systémů

1. Princip vývojové složitosti

evoluční posloupnost:

jevy anorganické – organické - sociální

2. Princip complexity (strukturální komplexita)

vztah části a celku:

*člověk – společnost – sociálněgeografický
systém – prostředí*

ELEMENTY vs. KOMPLEXY

ELEMENTY

Integrita:

- výrazná, existenční
- podmíněná vnitřními vazbami částí (evoluční podmíněnost)

Soubory elementů:

- druhovost, homogenita

Stupeň poznání: vysoký

KOMPLEXY

Systémy relativně autonomních elementů

- nízká, koexistenční
- dána:
 - vztahy mezi elementy
 - vztahy k prostředí

Soubory komplexů:

- výrazná diferenciacce, heterogenita

Stupeň poznání: nízký

Hledání pravidelností

- **Vázaných na elementy**
 - tvoří homogenní soubory
 - homogenita je výrazem sounáležitosti jejich prvků
 - pravidelnosti jsou v opakování a podobnosti jevů
- **Vázaných na komplexy**
 - převažuje diferenciacce
 - heterogenita je výsledkem jen koexistenční integrity

Týká se opakovatelnost komplexů jiných znaků než v případě elementů?

Velikostní vs. strukturální znaky

I soubory komplexních jevů vykazují homogenitu „normálního“ typu:

- podle strukturálních znaků

např. poměr velikosti jádra a zázemí

Vnitřní organizace nesouvisí s variabilitou velikostních znaků.

VÝVOJ SYSTÉMU OSÍDLENÍ V ČR

1. PROCES ÚZEMNÍ KONCENTRACE
2. ROZVOJ HIERARCHIE STŘEDISEK
3. FUNKČNÍ DIFERENCIACE

Koncentrační proces

- Proces transformace struktury osídlení
- Projev extenzivní urbanizace
- Souvislost s jinými komplexními procesy
 - ale časový nesoulad
 1. Vývoj
 2. Řádovostní diferenciacce
 3. Regionální variabilita

Vývoj územní koncentrace

- Historický proces
- Logistická forma průběhu
- Časový posun průběhu v různých zemích
ČR - Slovensko
- Typické deformace
- V současnosti ukončování procesu

Vývoj územní koncentrace v ČR v letech 1790 – 1970 (24 starých krajů)

Rok	H	Změna H (přepočteno na 20letá období)
1790	60,48	
1831	59,01	-0,73
1846	59,13	0,16
1869	59,80	0,57
1890	62,04	2,13
1910	65,48	3,44
1930	68,19	2,71
1950	70,65	2,47
1970	72,33	1,68

Řádovostní diferenciace

- ČR: se snižováním řádu se zvyšuje nerovnoměrnost
- Rozdíly mezi řádovostními úrovněmi se s časem prohlubují
- Výrazný rozdíl mezi nejmenším komplexním regionem a jeho částmi

Regionální variabilita

- „Difúze inovace“
- Prohlubování regionálních rozdílů v důsledku časového posunu.
- Od střední fáze procesu nárůst variability ukončen.

Vývoj regionální variability H

(kraje ČR 1960 - 1999, 7 územních jednotek)

Rok	Průměrná hodnota H	Průměrná odchylka
1869	58,9	3,8
1890	61,1	4,5
1910	64,8	5,3
1930	66,8	6,0
1950	69,2	6,0
1970	70,9	6,2
1991	72,0	6,1

Hierarchická diferenciacie koncentračného procesu

Urbanizace: je nositelem koncentračného procesu.

- Významový rozdíl mezi oběma procesy:
 - Územní koncentrace: šířeji podmíněna
Zahrnuje i vliv přírodních podmínek a územních rozdílů v přirozeném přírůstku.
 - Urbanizace: vyjadřuje i kvalitativní změny
Vytváření nových prvků osídlení, šíření jejich vlivu na celý systém...

Která města rostou nejrychleji?

Index vývoje počtu obyvatel ve velikostních kategoriích měst

- čím vyšší kategorie, tím větší dynamika změn
Proces dříve začíná a dříve končí
- logistická forma vývoje
V pozdějších fázích negativní korelace mezi velikostí a populačním růstem.
- celkový koncentrační proces je výsledkem dílčích procesů
Ty se liší svou intenzitou a časovým průběhem.

Srovnání stupně urbanizace v různých systémech

- Jak měřit urbanizaci?
- Co je to město?
- Městský způsob života?

- Kde je vyšší stupeň urbanizace: Čechy nebo Morava?

Index velikostní strukturace měst

	1869	1890	1910	1930	1950	1970
ČR	2,33	2,42	2,79	2,94	2,99	3,09
Čechy	2,51	2,54	2,85	3,01	3,16	3,23
Morava	2,05	2,11	2,58	2,72	2,66	2,84

Funkční diferenciacie

- ukončovanie extenzívnej fáze urbanizácie
- prejavujú sa nové tendencie
 - vývoj kvalitatívne nových foriem osídlenia
 - nahrazenie kvantitatívnych zmien kvalitatívnymi

Extenzivní vs. intenzivní urbanizace

- ***Extenzivní fáze:***
 - vytváření a prohlubování hierarchie středisek
selekce středisek, konkurenční vztahy
- ***Intenzivní fáze:***
 - specializace částí
 - rozvoj kooperačních vztahů
 - zvyšuje se propojenost systému
 - růst hlavních center je nahrazován růstem jejich působnosti
 - prohlubování specializace dílčích územních jednotek

Kvalitativní transformace

- Nahrazování koncentračních procesů integračními.
- Prohlubování diferenciací v rozmístění jednotlivých funkcí.
- Zvyšování intenzity procesů vyrovnávajících tyto rozdíly.

Funkční diferenciaci koncentračního procesu

- Podmínkou je vysoká prostorová mobilita osob, materiálů a informací.
- Koncentrační proces ztrácí agregátní povahu (diferencuje se).
- Závislost: progresivita funkcí (kvalitativní význam) vs. stupeň územní koncentrace.

Příklad: územní koncentrace zaměstnanosti v sektorech NH

Komplexní funkční velikost

- Jak měřit nerovnoměrnost v územním rozložení funkcí?
- Funkce:
 - **obytná** (počet obyvatel)
 - **pracovní** (počet pracovních míst)
 - **obslužná** (počet pracovních míst ve službách)
- Tři hlavní formy lokalizace obyvatelstva

Vztahy bydliště – pracoviště a bydliště – služby jsou realizovány prostřednictvím nejintenzivnějších regionálních procesů.

Výpočet KfV

Relativizace podílem na ČR ($\check{C}R = 10\ 000$)

O: Podíl na počtu obyvatel ČR

P: Podíl na počtu pracovních míst v ČR

N: Podíl na počtu pracovních míst ve službách

$$KfV = (O + P + N) / 3$$

Kvalitativní selektivnost koncentračního procesu

Pořadí funkcí podle kvalitativní významnosti:

obytná – pracovní – obslužná

V tomto pořadí se zvyšuje stupeň územní koncentrace.

Růst významu progresivních činností – vyplývá z jejich působnosti na ostatní činnosti (koordinace, inovace, řízení...).

Působnost je umožněna:

- růstem propojenosti systému osídlení
- koncentrací kontaktů

Pro intenzivní fázi je podstatné ne další zvyšování územní koncentrace progresivních činností, ale koncentrace vztahů spojených s těmito činnostmi (tj. prohlubování jejich působnosti na celý systém)

Územní koncentrace základních funkcí

- vyšší územní koncentrace kvalitativně vyšších funkcí
- na obou řádovostních úrovních
- v závislosti na snižování řádu se prohlubují rozdíly v úrovni koncentrace
 - „Typické nepravidelnosti“:
 - pokles nerovnoměrnosti N
 - geografická difuze

Funkční diferenciacie středisek

Metoda: pravidlo velikostního pořadí měst

- dominance Prahy, zvláště v obslužné funkci
- výrazná velikostní diferenciacie
- omezená kvalitativní diferenciacie
 - neprojevuje se zřetelnější závislost
 - Příčina: preference těžkého průmyslu, města v pánevních oblastech.

SOCIÁLNĚ GEOGRAFICKÁ REGIONALIZACE

Sociálně geografická regionalizace

V užším pojetí: vymezení, ohraničování

Cíl:

- vymezení autonomních komplexů sociálně ekonomických prvků a jejich vztahů
- vyhodnocení jejich hierarchické organizace

Funkční region

Komplex rozmanitých jevů, integrovaných vzájemnými vztahy.

Organizace těchto vztahů odráží územní dělbu práce.

Vztahy mezi prvky systému = procesy.

Region vytvářející (= regionální) procesy.

Regionální procesy

Klíčové: **VZTAHY** mezi prvky systému.

Mají integrační úlohu.

Základní kritérium: **maximalizace integrity**

Prostřednictvím vztahů lze určovat sounáležitost prvků systému.

- Vymezení rozsahu regionů umožňuje charakterizovat význam jejich středisek.
- V kombinaci s dalšími ukazateli (KFV) lze postihnout i jejich specializaci a předpoklady této specializace.

Regionální procesy

- Je jich velké množství
- Často nesouhlasná orientace
- Jsou **významově nerovnocenné**

Vymezování regionů musí vycházet z významové klasifikace procesů. To nejde jednoúrovňově: *na jednotlivých řádovostních úrovních jsou významné jiné procesy.*

- souvislost mezi velikostí a vztahovou uzavřeností regionů (tj. mezi kvantitativní a kvalitativní určeností)
- dominantní význam řádovostní diferenciaci pro stanovení regionálních procesů

Regionální procesy

- ***Vývoj:*** regionální procesy zformovaly existující řádovostní úrovně.
- ***Postup při regionalizaci:*** hledáme procesy, odpovídající (známým) řádovostním úrovním.

Hierarchie lidských potřeb – hierarchie procesů

Subregiony

- Nekomplexní celky
- Nejdůležitější a nejčastější potřeby obyvatel **nejsou uzavřeny.**
- Uzavřeny jen vztahy mezi bydlištěm a **základními službami.**
- Vztahy mezi bydlištěm a pracovištěm uzavřeny jen částečně, nedostatečně.

Příklady: generelové jednotky, obvody SOMV,
Dobrovolné svazky obcí??

Mikroregiony

- Uzavřeny nejintenzivnější procesy
 - **dojížd'ka za prací**
 - **dojížd'ka za hlavními druhy služeb**
- Nejvyšší stupeň integrity

Míra uzavřenosti hlavních procesů (i rozsah mikroregionů) značně diferencované.

Proto rozlišovány *dílčí úrovně* (stupně).

Příklady:

Mikroregiony 1. stupně: obvody SOOV, obvody ORP (III.)

Mikroregiony 2. stupně: okresy

Prostorová forma: ***nodální***

Mezoregiony

- Procesy již jen částečně vázány na obyvatelstvo
- Komplex procesů:
 - **nedenní dojížd'ka za prací**
 - **migrace**
 - **dojížd'ka do vyšší školských zařízení (VŠ, VOŠ, specializované SŠ)**
 - **dojížd'ka za specializovanými službami**
 - **vztahy mezi podniky a institucemi, především k výrobním službám (kvartér)**
 - **Výrobní kooperace**

Mezoregiony

Problém: dostupnost dat

Přesto je stanovení mezoregionů v ČR poměrně jednoznačné.

- 12 center, 11 – 12 mezoregionů
- 2 mezoregionální řádovostní úrovně

Prostorová forma: jen *částečně nodální*.

Integritu zajišťuje systém silných a propojených středisek.

Makroregion

- Celá ČR
- Vysoký stupeň uzavřenosti regionálních procesů.
- Jednoznačná pozice Prahy

Zásady (principy) regionalizace

- **Zásada maximalizace integrity**
 - cílem je relativní uzavřenost vztahů typických pro danou řádovostní úroveň
- Určování podřízenosti podle **převládajícího spádu**
- Požadavek územní kontinuity

Minimální (kritická) velikost regionu

- **Dostatečná velikost regionu je podmínkou jeho kvalitativní autonomie.**
- Existence dostatečně velkého zázemí je kritériem pro výběr samotných středisek.
- Stanovení kritické velikosti: z empirického rozložené velikostních znaků regionů

Kritické velikosti různé pro různé řádovostní úrovně.

Skladebnost regionů

- Řádově odlišné vztahy se plně neztotožňují.
 - Kterým dát přednost?
 1. Řádově odlišné procesy jsou různě intenzivní. Musíme **zachovat spád podle nejintenzivnějších procesů** – tj. mikroregionální.
 2. Hierarchická povaha regionální organizace – stupňovitost ve směrech převládajícího spádu

Hodnocení regionálních procesů

2 základní úrovně:

- mikroregionální
- mezoregionální

Pro každou úroveň typické jiné procesy

Mikroregionální úroveň

1. Dojížd'ka za prací
2. Dojížd'ka za službami
 - bez elementárních služeb (potraviny...)
 - bez hierarchicky vyšších služeb (VŠ, lázně...)

Mezoregionální úroveň

- Větší počet regionálních procesů
- Jejich rovnocenné ocenění
- Omezenost datové základny
 - nedenní vyjížd'ka za prací
 - vyjížd'ka studentů vysokých a středních škol
 - migrace (počet vystěhovaných ze středisek do mezoregionálních center)
 - modelově stanovená spádovost za službami na mezoúrovni
 - výsledky anketního šetření o obslužné spádovosti

Zdroje dat

Kde získat data o regionálních procesech?

1. Statistika (existuje dostatek spolehlivých dat)

Příklad: dojíždka za prací

2. Proces není datově podchycený

a) Provedeme anketní šetření

Příklad: Maryáš (1986)

Výhody: může být přesné, spolehlivé a aktuální

Nevýhody: nákladné, problematické zajištění opakování

b) Použijeme modelování

Výhody: levné

Nevýhody: zjednodušující, problematická verifikace

Modely

- Zjednodušená znázornění reality
- Komplexní povaha jevů a vztahů je redukována na jednodušší, ale zůstávají zachovány klíčové rysy.

1. Deterministické modely

Přesná predikce. Výsledek působení přírodních zákonů.

1. fyzická geografie
2. demografie
3. modely prostorových interakcí („zákony“)

2. Pravděpodobnostní modely

Více možných výsledků

Modely prostorových interakcí

Klíčové: formulace vstupních parametrů

Predikční schopnost modelů je závislá na teorii, z níž vycházejí. Čím kvalitnější teorie, tím přesnější jsou výsledky.

Gravitační zákon: Isaak Newton (1687)

Ve společenských vědách: *Ravenstein (1885)*

W. J. Reilly (1931): zákon maloobchodní gravitace

Vstupní parametry:

1. velikost střediska („hmota“)
2. vzdálenost

HODNOTÍCÍ CHARAKTERISTIKY

A) Velikostně – významové

Vyjadřují hierarchii systému a místo regionu v ní

B) Strukturální

*Vyjadřují vnitřní strukturu regionu.
Omezená variabilita - druhovost*

Velikostně - významové

- Regionální význam (RV)
 - velikost regionu: počet obyvatel, KfV, HDP,...
- Komplexní regionální velikost (KRV)
 - podíl obyvatelstva vázaného ke středisku na obyvatelstvu ČR
 - 3 složky: velikost střediska + velikost mikroregionu 1. st. + velikost největšího mikroregionu
 - 3 : 2 : 1 (+ relativizováno vzhledem k ČR)
- Stupeň regionální autonomie (SRA)
 - nejvyšší regionální úroveň, na které středisko funguje autonomně

Strukturální

- Relativní regionální význam (RRV)
 - poměr velikosti zázemí a jádra
 - modus (ČR): 1,2
- Integrita (a) regionu a (b) zázemí (I_R, I_Z)
 - míra uzavřenosti vztahů/procesů
 - podíl integračních a dezintegračních vztahů
- Funkční vyrovnanost (FV)
 - podíl velikosti zázemí vytvořeného pracovními a obslužnými procesy
 - často dvojice středisek

Exponovanost

- Charakteristika polohy (exponovaná – periferní)
- Odpovídá vzdálenosti od hlavních koncentrací obyvatelstva a hlavních komunikací
- Postup výpočtu:

Fáze I: exponovanost středisek

a. velikost střediska (KfV)

mezopoloha

makropoloha

b. poloha na významných komunikacích

Fáze II: exponovanost celého území

Vztahy mezi charakteristikami

	Velikostně - významové	Strukturální
Velikostně - významové	+	0
Strukturální	XXXX	0

Regionalizace na subregionální úrovni

Regionalizace ČR (1991)

Postup: A) Vymezení elementárních mikroregionů

B) Stanovení jejich hierarchických vazeb

1. krok: stanovení převládajícího směru komplexní spádovosti.

Regionalizace pohybu za prací (Terplan 1994). Území se spornou spádovostí podrobněji analyzována na základě

- míry pracovní konkurence 2. střediska
- dojížděky do škol
- modelové stanovené obslužné spádovosti

2. krok: výběr mikroregionálních středisek

velikostní kritérium: - mikroregion nejméně 15 tis. obyvatel
- zázemí nejméně 5 tis. obyvatel

3. krok: střediska s nedostatečně velkým zázemím nebo regionem podřazena silnějším centřum

- **Dvojjaderná střediska**

- při relativní rovnocennosti středisek a existenci silných vazeb mezi nimi. Tři případy:

Rumburk – Varnsdorf

Ústí nad Orlicí – Česká Třebová

Žamberk – Letohrad

- **Rozlišení středisko vs. nestředisko je nutně problematické**

Vymezena střediska přechodného typu:

„subregionální střediska s částečnou mikroregionální autonomií“

a) *Větší střediska s omezenou regionální působností*

- nesplňují kritérium 5 tis. obyv v zázemí (sníženo na 2,5 tis.)

6 středisek: *Aš, Ostrov, Bílina, Neratovice, Nové Město n. M., Šternberk*

b) *Malá, ale regionálně významná střediska*

- nesplňují kritérium 15 tis. obyv v regionu (sníženo na 10 tis.)

14 středisek: *Mor. Krumlov, Velká Bíteš, Bučovice, Jevíčko, Slavičín, Vítkov, Telč, Týniště n. O., Holice, Skuteč, Ledec n. S., Pacov, Kaplice, Horažďovice*

Stanovení hierarchických vazeb regionů

- Výsledek: 147 mikroregionů
- Tyto mikroregiony základními jednotkami regionalizace na vyšších úrovních (skladebnost)

1. Mikroregionální úroveň

- podřízenost stanovena na základě dojížd'ky za prací (denní i nedenní)

2. Mezoregionální úroveň

- největší význam: migrace
dojížd'ka studentů

Integrita i nodalita: klesá se zvyšováním řádu

Kategorizace středisek

- Podle populační velikosti maximálního regionu
 - vyjadřuje stupeň autonomie
 - 9 makroregionální
 - 8 mezoregionální (vyšší)
 - 7 mezoregionální (nižší)
 - 3 až 6 mikroregionální (do 30 tis., 30 – 59, 60 – 89, 90+)
 - 1 až 2 subregionální (s částečnou mikroregionální autonomií)
- **S velikostí maximálního regionu je nutno posuzovat i velikost mikroregionu 1. stupně**
 - Jihlava vs. Ústí n. O.-Č. Třebová*

Vývoj regionální organizace

- Obecná tendence: rozvíjení hierarchické organizace

Dvě formy:

1. Zvyšování nerovnoměrnosti téhož typu

- historicky omezené procesy

Příklad: koncentrační proces

2. Vytváření kvalitativně nových transformací

- nekonečná transformace

Příklad: diferenciací funkčních složek

(čím vývojově vyšší, tím vyšší stupeň územní koncentrace)

Fáze vývoje

A. STATICKÝ SYSTÉM

- převažuje vnější determinovanost (přírodní)
- *Typ hierarchie: pasivní*

B. DYNAMICKÝ SYSTÉM

- Vnitřní aktivita působí ve směru překonávání vnějších podmínek
- Nejprve na mikro- úrovni
- Převažuje konkurence, koncentrace
- *Typ hierarchie: aktivní konkurenčního typu*

C. ORGANICKÝ SYSTÉM

- Nedochozí k velkým změnám v rozmístění subjektů: koncentrace jevů nahrazena *koncentrací kontaktů*
- *Typ hierarchie: aktivní kooperačního typu*
- Vznikají kvalitativně nové procesy, ale staré zůstávají

Funkční regionalizace a územní administrativa

Tři témata:

1. Vztah regionální struktury společnosti a územní veřejné správy
2. Vývoj územně-správního členění v ČR
3. Reforma územní veřejné správy

Sféry ovlivňování územního vývoje

- Společenský vývoj: nejen „objektivní“ procesy, ale také aktivita subjektů (*politika*)
- Politika: vytváření institucí a nástrojů regulace společenského vývoje
- Tři základní sféry ovlivňování územního vývoje:
 1. *Politika státu (makroekonomická, makrosocietální)*
 2. *Územní administrativa (systém územní veřejné správy)*
 3. *Regionální politika*

Sféry ovlivňování územního vývoje

1. Státní (centrální) politika

- Jen rámcový význam, ale často klíčový
 - Vytváří obecná „pravidla hry“
 - určuje rozsah přerozdělovacích procesů
 - vytváří prostředí pro rozvoj konkurenčních vztahů
- Příklady: *dopravní politika, bytová politika*

2. Územní administrativa

- Rozdělení kompetencí, systém financování
- Státní správa vs. samospráva

3. Regionální politika

- Nástroj regulace (snižování) územních nerovností
 - zpravidla pomáhá slabým regionům
 - na úrovni státu, samosprávných regionů, nadstátní úroveň

Funkce územně správního členění

1. *Řízení společnosti státem: státní správa*
(ekonomické, sociální, environmentální procesy)
2. *Aktivizace společnosti (lokální, regionální společenství): samospráva*

Státní správa: - jednotná,
- odvětvová (resorty)

Samospráva: - koordinace, harmonizace procesů v území
(integrační funkce)
- prostředek vytváření regionální identity

Vztah státní správy a samosprávy - centralizace a decentralizace moci.

Jejich propojení umožňuje propojení zájmů státu a občanů.

Požadavky

- **Jednoduchost**
 - omezený počet úrovní (centrální – regionální – lokální)
- **Jednotnost**
 - omezený a srovnatelný počet jednotek nižšího řádu
- **„Legitimita“ („přirozenost“)**
 - organické vymezení a/nebo historické odůvodnění
- **Dostatečná velikost**
 - pro zajištění funkční autonomie
- **„Demokratičnost“ (subsidiarita)**
 - odpovídající dělba funkcí mezi jednotlivými úrovněmi
- **Stabilita**

Funkční vs. správní regiony

- Funkční regiony
 - hierarchické uspořádání
 - krajní nerovnoměrnost velikostního rozložení
 - ČR: poměr velikosti nejmenšího a největšího mikroregionu 1:123
 - velký počet hierarchických úrovní
- Správní regiony
 - jednotnost
 - srovnatelná velikost jednotek stejného řádu (stejná kompetence)
 - jednoduchost (jen několik úrovní)
- **Vývoj:**
 - *Funkční*: systém se vyvíjí (koncentrační procesy, selekce středisek, zvětšování velikosti regionů)
 - *Správní*: požadavek stability (čím starší, tím lepší)

Patrimonní správa (- 1848)

- Základní jednotka: **patrimonium** (panství, město, církevní majetek).
 - nevýlučné vztahy:
 - některé sídla majetkem více vlastníků
 - územně nesouvisející části
 - Čechy (před 1848)
 - 1 421 samostatných panství, statků a měst
 - 6 066 katastrálních (berních) obcí
 - obec jako samosprávná a administrativní jednotka neexistovala
- Kraje
 - 24 krajů
 - Čechy 16, Morava 6, Slezsko 2
 - v čele hejtman – zeměpanský úředník, jmenován (do roku 1751 volen šlechtou)
- Země (Čechy, Morava, Slezsko)